

WPROWADZENIE

Książka zbiorowa, którą oddajemy do rąk czytelnika, mieści się w nurcie socjologicznych i antropologicznych badań poświęconych społecznościom lokalnym pogranicza. Jest plonem projektu badawczego finansowanego przez KBN 2H02E 020 23 „Granice w wyobrażeniach i działaniach społeczności lokalnych wschodniego pogranicza Polski w przededniu integracji z Unią Europejską”, zrealizowanego pod kierunkiem Hanny Bojar w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN w latach 2002–2005 przez Zespół badaczy głównie z Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Instytutu Socjologii UW, Wydziału Społeczno-Ekonomicznego Uniwersytetu Łódzkiego oraz Instytutu Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

O założeniach i celach badania

Punktem wyjścia dla zrealizowanego projektu badawczego były zmiany w charakterze granic państwowych, planowane przez państwo polskie w związku z programem akcesji do Unii Europejskiej. Ze względu na przeszłą, obecną i przyszłą istotność polskiej wschodniej granicy państwowej i pogranicza wschodniego postanowiliśmy się nimi zająć w pierwszej fazie szeroko zakrojonego programu badawczego, dotyczącego społecznego i kulturowego wymiaru granic i pograniczy współczesnej Polski realizowanego przez Zespół Badania Zmiany Społecznej i Tradycji IFiS PAN pod kierunkiem profesor Joanny Kurczewskiej.

Granica wschodnia Polski, niezależnie od zmiennego historycznie jej charakteru i położenia, była zawsze istotnym elementem nie tylko polityki polskiej i europejskiej, ale i projektów o podstawowym znaczeniu dla tożsamości kultury i cywilizacji europejskiej (wystarczy wspomnieć ideologiczne spory o Kresy i granice Europy, chrześcijaństwa zachodniego czy Europy liberalnej), a obecnie – stając się granicą Unii Europejskiej – ponownie zyskuje coraz większe znaczenie polityczne i wzbudza zainteresowanie polityków, ekonomistów i badaczy społecznych.

Specyfika granic wschodnich polega na tym, iż z uwagi na to, że jeden z programów zmiany charakteru granic dotyczył uszczelnienia granicy wschodniej i wprowadzenia restrykcyjnej polityki wizowej dla przybyszy zza tej granicy, w tym obywatele krajów byłego Związku Radzieckiego, granica ta, w odróżnieniu od granicy zachodniej, mogła się stać granicą o charakterze segregacyjnym, a nie granicą, która łączy i może być w przyszłości zniesiona i unieważniona społecznie i politycznie.

Jedno z ważnych założeń naszych badań wiązało się z przekonaniem, że sfera znaczeń i wartości dotyczących różnych granic (politycznych i kulturowych, sztucznych i organicznych itp.) powinna być traktowana jako źródło zasobów ułatwiających jednostkom, zbiorowościom i instytucjom orientację w przestrzeni społecznej i wybieranie przez tych aktorów społecznych adekwatnych strategii działania w sytuacji problematyczności nieprzezroczystości granic i podziałów wiążących się z perspektywą integracji Polski z Unią Europejską i budowania nowych granic Unii Europejskiej.

W projekcie tym chcieliśmy zbadać jak granice „konstruowane” (m.in. przez państwo lub struktury ponadpaństwowe) nakładają się, i na jakiej zasadzie współistnieją z doświadczeniami granic, podziałów i odrębności wyznaczanych przez wyobrażenia „swojej ziemi”, „ziemi swoich przodków”, „swojej kultury” i doświadczanych w warunkach różnorodności kulturowej i cywilizacyjnej przez społeczności lokalne usytuowane na polskim pograniczu wschodnim.

Społeczności lokalne pogranicza wschodniego, a głównie ich elity lokalne, które są bohaterami tej książki, znajdują się w sferze oddziaływania różnych granic: państwowych, regionalnych oraz aktywnego wpływu sąsiedztw zewnętrznych. Jednakże w tych społecznościach doświadczenie granicy nie wytworzyło (jak w przypadku rozróżnianego przez nas wyraźnie od pogranicza przygranicza) specyficznych zawodów, ról społecznych i instytucji „obudowujących” granicę, które mogą sprzyjać temu, by granica stanowiła ramę odniesienia społecznego i kulturowego i zasadę porządkującą doświadczenia zbiorowe i indywidualne.

Nie jest to jednak jedyne doświadczenie organizujące życie jednostek i grup; równoprawną rolę w strefie pogranicza odgrywa zasada wielokul-

tuowości, a co najmniej dwuetniczności lub dwuwyznaniowości. Najogólniej mówiąc, życie społeczności lokalnych organizuje, z jednej strony, różnorakie w swym charakterze odniesienie do granicy, z drugiej zaś – zasada styczności i kontaktów między różnymi kulturami w ramach tego samego obszaru regionalnego i państwowego.

Biorąc pod uwagę powyższe właściwości społeczności lokalnych pogranicza wschodniego staraliśmy się określić charakter przestrzeni publicznej w tych społecznościach – jej formy i treści wyrażone w postaci instytucji i wartości a także zdiagnozować, co decyduje o tym (lub sprzyja), że powstaje, po pierwsze – przestrzeń o charakterze segregacyjnym, którą tworzą jednostki czy grupy i instytucje oparte na odmiennej religii, narodowości lub po drugie – wspólna przestrzeń lokalna o charakterze otwartym na różnorodność, która wytwarza wspólnotę opartą na zawłaszczaniu przez jednostki i grupy tego samego terytorium. Inaczej mówiąc – jest to wspólnota lokalna, która przekracza granice więzi wynikających z podziałów na zamknięte grupy i instytucje etniczne i religijne charakterystyczne dla społeczności pogranicza poprzez związek ze wspólnym dla różnych tych grup terytorium.

Z tego punktu widzenia szczególne znaczenie miało: po pierwsze – badanie w tych społecznościach instytucji i ról społecznych związanych z podtrzymywaniem integracji sąsiedztw ponad granicami i regulacja dobrego sąsiedztwa na pograniczu; po drugie – próba określenia uzależnienia wizji sąsiedzkich i szerszych wspólnotowych od pamięci przeszłości, wspólnego doświadczenia narodowego i wyznaniowego, poszukiwanie w przeszłości momentów jednoczących i momentów konfliktogennych; po trzecie – badanie wyobrażeń własnej społeczności i społeczności sąsiednich i rola w nich sąsiedztw państwowych i sąsiedztw wewnętrznych (mniejszościowych), etnicznych nie tylko w teraźniejszości, ale także w bliższej i dalszej przyszłości.

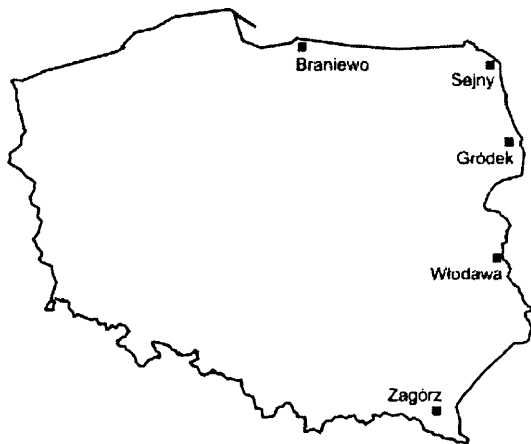
W zrealizowanym badaniu interesowało nas także, jaką rolę w tworzeniu koncepcji różnego typu granic i odrębności w zróżnicowanych etnicznie czy wyznaniowo społecznościach lokalnych odgrywa doświadczenie indywidualne, biograficzne czy doświadczenia elit lokalnych lub społeczności lokalnej jako całości, a jaką rolę odgrywają klisze ideologiczne narzucane przez centrum, które stanowi państwo i naród.

Na podstawie uzyskanej w terenie wiedzy o lokalnych zjawiskach, jak i wydarzeniach wykreowanych przez centra państwa polskiego, a ważnych lokalnie, staraliśmy się zbadać reakcję mieszkańców tych społeczności, np. na możliwość wprowadzenia wiz, zakaz handlu w strefie przygranicznej, na programy euroregionów i projekty edukacyjne wspierające integrację europejską oraz programy partnerstwa ponad granicami państwowymi.

Istotną cechą badań, których wyniki prezentujemy w tej książce, jest uwzględnienie szerokiego kontekstu porównawczego. Dzięki zastosowaniu do badania społeczności lokalnych z różnych regionów wschodniego pogranicza tych samych narzędzi badawczych, wyborowi porównywalnych typów aktorów społecznych oraz ram interpretacyjnych uzyskaliśmy możliwość porównywania wyników z pogranicza polsko-rosyjskiego, polsko-białoruskiego, polsko-litewskiego oraz polsko-ukraińskiego.

O badanych społecznościach lokalnych

Empiryczną podstawę prezentowanych w książce analiz stanowią przede wszystkim materiały zgromadzone podczas badań terenowych w pięciu społecznościach lokalnych wschodniego pogranicza Polski: w **Braniewie**, zlokalizowanym na pograniczu polsko-rosyjskim (dawniej polsko-pruskim), **Gródku** położonym na pograniczu polsko-białoruskim; w **Sejnach** – na pograniczu polsko-litewskim, oraz w społecznościach lokalnych pogranicza polsko-ukraińskiego – **Włodawie i Zagórze**¹. (Poniżej zamieszczamy szerszą charakterystykę społeczności lokalnych, w których prowadzone były badania oraz granic wschodnich III RP.)

W każdej z badanych społeczności lokalnych nasza uwaga skupiała się na ważnych aktorach społecznych należących do szeroko rozumianych *elit lokalnych*, którzy, naszym zdaniem, w decydujący sposób wpływają

¹ Decyzja o wybraniu do badania dwóch społeczności z pogranicza polsko-ukraińskiego podyktowana była zarówno względami natury historyczno-społecznej, jak i wielkością tego pogranicza, która powoduje, że badanie jednej tylko społeczności, ze względu na różnicowania regionalne, nie byłoby w wystarczającym stopniu reprezentatywne dla tego pogranicza.

na kształtowanie i funkcjonowanie przestrzeni publicznej społeczności lokalnej pogranicza. W badanej grupie znaleźli się: przedstawiciele władzy lokalnej (samorządowej i państwowej); lokalni „strażnicy pamięci” lokalnej i regionalnej, np. przewodnicy turystyczni, nauczyciele historii; pracownicy Ośrodków Kultury, przedstawiciele lokalnych mediów; reprezentanci rodzin „zasiedziały”, silnie związanych z danym terenem – zarówno homogenicznych, jak i zróżnicowanych narodowo i wyznaniowo; przedstawiciele różnych kościołów wyznaniowych (duchowni jak i osoby świeckie działające w organizacjach o charakterze religijnym), oraz instytucje państwowych i organizacji pozarządowych o charakterze społeczno-kulturalnym nastawionych na zaspakajanie potrzeb lokalnych i regionalnych².

O metodach badań

Badania podporządkowane były metodologii badań jakościowych. Podstawową metodą był wielogodzinny pogłębiony wywiad indywidualny – od dawna uznana metoda w socjologicznych i antropologicznych badaniach społeczności lokalnych. W każdej społeczności lokalnej przeprowadzono nie mniej niż 20 takich wywiadów³, w oparciu o obszerny scenariusz wywiadu, który powstawał w toku prac zespołu badawczego na seminarium grantowym w IFiS PAN. Scenariusz zbudowany był z obszernych bloków dyspozycji zawierających pytania oraz uwagi dla osób przeprowadzających wywiad i zakładał w każdym z bloków pytań dobrze określoną strukturę narracyjną. W każdym bloku pierwsze pytania bloku odnosiły się teraźniejszości, następnie pojawiały się pytania odnoszące się do przeszłości, na końcu każdego bloku zadawane były pytania dotyczące przyszłości.

Wywiad rozpoczął się blokiem „Ja, moja rodzina i moi bliscy”. Celem tego bloku było zrekonstruowanie przestrzeni życiowej respondenta

² W ramach tej ostatniej kategorii wśród badanych znaleźli się przedstawiciele: *organizacji „ponad podziałami”*, których celem „statutowym” jest współpraca, budowanie pomostów ponad podziałami etnicznymi religijnymi lub takie, które zorientowane są na kultywowanie wspólnej tradycji danego regionu lub lokalnego bliskiego sąsiedztwa oraz takie, które w założeniu przynajmniej nie stosują w swojej działalności kryteriów etnicznych czy wyznaniowych, np. Straż Pożarna, różnego typu związki sportowe, chóry; *organizacji tworzonych zgodnie z podziałami etnicznymi i wyznaniowymi*, których programowym celem jest zachowanie i kultywowanie różnych typów odrębności narodowej czy wyznaniowej.

³ W artykułach cytaty z wypowiedzi respondentów są oznaczone kodami: litera oznacza skrót nazwy miejscowości, pierwsza liczba informuje o wieku rozmówcy (w przypadku wywiadu z małżeństwem – dotyczyło to wyłącznie kategorii rodzin – w oznaczeniu kodowym wprowadzono dodatkową liczbę informującą o wieku współmałżonka). Dwie ostatnie cyfry – to numer porządkowy wywiadu.

i jego rodziny, czyli osadzenie go emocjonalne i społeczne w określonej miejscowości. Następny blok – „*My lokalne* – co w miejscowości jest ciekawego, co ludzi łączy i dzieli, a co sprawia, że jesteśmy sobie obcy lub bliscy” był zogniskowany na problemach społeczności lokalnej, jej ocenie oraz ustaleniu zasadniczych kryteriów różnicowania społecznego w ramach społeczności lokalnej, z uwzględnieniem podziałów etnicznych i wyznaniowych. Trzeci blok „Granica wschodnia III RP” zawierał pytania zogniskowane na granicy państwowej i jej różnorodnych znaczeniach dla samych respondentów, ich rodzin sąsiadów i innych mieszkańców tych samych miejscowości i okolic. Czwarty, ostatni blok – stanowiły informacje metryczkowe o respondencie, rozszerzone o deklaracje respondenta na temat jego tożsamości społecznej i jego identyfikacji. (Integralną część wywiadu stanowiła notatka charakteryzująca rozmówcę i okoliczności rozmowy)⁴.

Ponadto, zebrano dokumenty i inne materiały dotyczące różnego typu instytucji znaczących dla danej społeczności, przeprowadzono także szereg udokumentowanych obserwacji uczestniczących⁵. Ten właśnie bogaty materiał stanowi podstawę prezentowanych w książce analiz; jest jeszcze – dodajmy – uzupełniany wynikami własnych badań prowadzonych przez współautorów tej książki.

O strukturze książki

Analizy zawarte w książce zbiorowej stawiają sobie za cel określenie wpływu bezpośredniego obcowania z granicą państwową III RP i jego konsekwencjami dla wyobrażeń granic społecznych, etnicznych, wyznaniowych i kulturowych oraz pograniczy społecznych i kulturowych. Innymi słowy, chodzi o diagnozę różnych typów odrębności społecznych i kulturowych funkcjonujących na pograniczu wschodnim Polski, a wynikających z różnych typów doświadczenia zbiorowego i indywidualnego jednostek, zbiorowości oraz instytucji.

⁴ Scenariusz wywiadu został umieszczony w Aneksie na końcu książki.

⁵ Zebrany materiał empiryczny liczy około 4 tys. stron transkrypcji i komentarzy. Z tego względu, prezentowana praca zbiorowa jest pierwszą tak obszerną, ale nie ostatnią publikacją przygotowaną w oparciu o zebrane materiały. Wcześniej opublikowano: H. Bojar, *Borders in Social Consciousness of Local Communities. Polish Borders – UE Borders*, „Academia” 2004, nr 2; K. Kaźmierska, *Animator kultury w oczach własnych – analiza przypadku*, „Kultura Współczesna” 2004, nr 2; M. Bieniecki, *Wielokulturowość bez wielokulturowości*, „Kultura Współczesna” 2004, nr 2; D. Wojakowski, *Chimera czy Proteusz? O współczesnych kształtach i przemianach tożsamości społecznej*, w: T. Lewowicki i in. (red.), *Przemiany społeczno-cywilizacyjne i edukacja szkolna*, Cieszyn 2005. Bogaty materiał empiryczny wykorzystywany będzie w przyszłości w trakcie dalszych prac badawczych Zespołu, w ramach wspomnianego na wstępie programu badania granic i pograniczy Polski.

Istotnym celem tej książki jest określenie, jakie czynniki społeczne i kulturowe sprzyjają myśleniu i działaniu według zasady odrębności, jak pojmowane są granice, różnice i odmienności w najszerszym ich rozumieniu społecznym i kulturowym: czy budują one podziały i opierają się na zasadzie dychotomii, czy przeciwnie – granice mają charakter „rozmyty”, gradacyjny.

W centrum uwagi tej książki znajdują się i charakterystyki pogranicza narodowego, i analiza roli granicy państwowej, szczególnie w sytuacji, w której granice wspólnot terytorialnych czy wspólnot opartych na wspólnym doświadczeniu historycznym, zostały unieważnione przez przeszłe zmiany granicy państwowej, a także aktualne doświadczenia związane z uczynieniem państwowej granicy wschodniej wschodnią granicą zewnętrzną Unii Europejskiej.

Celom wskazanym wyżej podporządkowana jest struktura książki. Książka składa się z czterech bloków tematycznych, z których pierwszy dotyczy budowania tożsamości indywidualnych i zbiorowych na pograniczu, drugi – roli tradycji i pamięci w przestrzeni kulturowej pogranicza, trzeci – funkcjonowania różnego typu instytucji lokalnych na pograniczu oraz czwarty, ostatni – znaczenia i roli granicy państwowej.

W części pierwszej (*Pogranicze wschodnie i granice w perspektywie tożsamości jednostkowej i zbiorowej*) znalazły się artykuły poświęcone problematyce kształtowania się tożsamości jednostkowych i zbiorowych na pograniczu. Głównym problemem artykułu *Dariusza Wojakowskiego* jest poszukiwanie zasad i sposobów wyobrażania sobie siebie i „innych” w specyficznych warunkach pogranicza etnicznego. Do analizy zagadnienia swojskości i obcości autor wykorzystuje typologię strategii interpretacyjnych granic grupowych. *Anna Engelking*, koncentrując się na pograniczu polsko-białoruskim, identyfikuje czynniki, decydujące o charakterze lokalnej oraz narodowej tożsamości mieszkańców Gródka, znajdującego się na pograniczu polsko-białoruskim. Tematem artykułu *Anny Gąsior* jest przestrzeń lokalna w świadomości i strategiach indywidualnych i zbiorowych społeczności pogranicznej, analizowana na przykładzie Zagórza. Artykuł *Mariana Kempnego* ma charakter teoretyczny. Autor ogniskuje uwagę na kategorii granicy i odnosi ją do tak ważnych w socjologii ponowoczesności kategorii, jaki ruch, przepływ, płynność. Zajmuje się szczególnie dialektyką procesów spajania, integracji oraz ekskluzji zachodzących w społecznościach lokalnych wschodniej Polski.

Druga część (*Wizerunki przeszłości a teraźniejszość społeczności lokalnych na pograniczach*) poświęcona jest roli, jaką odgrywają tradycje i specyficzne doświadczenia z przeszłości w budowaniu współczesnych identyfikacji i tożsamości zbiorowych na pograniczu wschodnim. *Jerzy*

Bartkowski, analizując w badanych społecznościach lokalnych zniekształcenia i transformacje oraz selektywną pamięć własnej przeszłości grupowej, rozważa charakter i funkcje historii lokalnej na pograniczu i diagnozuje typy jej instrumentalizacji. Celem kolejnego artykułu – jego autorką jest *Marta Karkowska* – jest zrekonstruowanie wizji przeszłości zawartych w świadomości elit lokalnych Włodawy i Braniewa oraz określenie wpływu tych wizji na postawy i działania obecnych mieszkańców społeczności z dwóch różnych pogranicz: ukraińskiego i rosyjskiego. *Miroslaw Bieniecki*, analizując rolę Festiwalu Trzech Kultur we Włodawie stawia tezę, że w tej społeczności, w sytuacji braku mniejszości narodowych i religijnych obserwujemy nie tyle próbę odtworzenia i przybliżenia historycznego obrazu prawdziwie wielokulturowej przeszłości społeczności miasta, co próbę konstruowania na nowo wielokulturowości bez obecności we Włodawie dziedziców historycznej, autentycznej wielokulturowości tego regionu. Natomiast przedmiotem zainteresowania *Agnieszki Adamiak* jest pogranicze polsko-litewskie. Na jego przykładzie uzasadnia tezę, że obszar pogranicza sejneńskiego ma w sobie zarówno potencjał konfliktogenny, jak i integrujący różne społeczności narodowe i wyznaniowe.

W części trzeciej (*Przestrzeń publiczna i aktywność obywatelska w społecznościach lokalnych pogranicza*) na różne sposoby budowane są charakterystyki miejsca i roli różnego typu instytucji, obecnych w przestrzeni publicznej pogranicznych społeczności lokalnych. *Agata Nijander-Dudzińska* na przykładzie Zagórza, rozważa, co decyduje o specyfice relacji pomiędzy władzą lokalną, a społecznością lokalną, wskazując na takie czynniki jak: styl rządzenia władzy samorządowej oraz cechy specyficzne, kierunki i poziom zaangażowania obywatelskiego mieszkańców. Z kolei przedmiotem analizy *Mikołaja Gurdały* są postawy mieszkańców Sejnu wobec Fundacji „Pogranicze” i podejmowanych przez nią działań kulturalnych, zwłaszcza o charakterze lokalnym. *Hanna Bojar* zastanawia się nad tym, co decyduje o specyfice przestrzeni publicznej w społecznościach lokalnych na pograniczu oraz jaki wpływ na tę przestrzeń mają relacje pomiędzy różnymi instytucjami obecnymi i aktywnymi w sferze publicznej.

Część czwarta i ostatnia (*Wschodnia granica III Rzeczypospolitej jako doświadczenie i instytucja społeczna*), w odróżnieniu od poprzednich części, które były bardziej zogniskowane na problematyce pogranicza niż granicy samej, skoncentrowana jest na kwestii granicy państwowej i jej miejsca i roli w strukturze i dynamice doświadczeń indywidualnych i zbiorowych na terenach objętych badaniami. *Kaja Kaźmierska* analizuje przyczyny, dla których w społeczności Sejnu tradycyjna wielokulturowość, wsparta działalnością instytucjonalną, nie stała się głównym potencjałem

dla budowania przyszłości miasta, a za to stało się nią doświadczenie granicy państwowej, postrzeganej przede wszystkim poprzez jej wymiar ekonomiczny. *Monika Trojanowska-Strzęboszewska*, na przykładzie społeczności Braniewa, pokazuje, jak z perspektywy społeczności lokalnych wschodniego pogranicza odbierana jest kolejna w ciągu ostatnich kilkunastu lat transformacja granic wschodnich III Rzeczypospolitej i jakie obawy i nadzieje związane są z tymi zmianami. *Mateusz Stopa* analizuje rolę granicy państwowej w strategiach działania instytucji różnych mniejszości narodowych obecnych na pograniczu wschodnim Polski w wymiarze społecznym, ekonomicznym i politycznym. Artykuł *Joanny Kurczewskiej* ma charakter teoretyczny. Autorka przedstawia swój projekt trzech perspektyw badawczych, które w centrum uwagi stawiają charakter i funkcje społeczne i kulturowe granicy.

Przedstawione artykuły – mamy nadzieję – odzwierciedlają różnorodność zainteresowań i warsztatów badawczych autorów – socjologów, antropologów kultury, etnografów oraz historyków. Autorzy, opierając się przede wszystkim na wspólnym, uzyskanym w przedstawionym tu badaniu grantowym materiale empirycznym, odwołują się w swoich artykułach do właściwych swym dyscyplinom koncepcji teoretycznych i metod. Wykorzystują również (ale w znacznie mniejszym stopniu) wyniki własnych badań dotyczących tych regionów pogranicza wschodniego. Można więc sądzić, że zebrane w tym tomie artykuły stanowią dobrą podstawę do stopniowego tworzenia interdyscyplinarnego programu badań pogranicza wschodniego, do ustalania w jego ramach specyfiki kulturowej, cywilizacyjnej i społecznej tego właśnie pogranicza.

Podziękowania

Na zakończenie pragniemy podziękować wielu osobom, dzięki którym badania terenowe i publikacja książki były możliwe. Przede wszystkim naszym rozmówcom – mieszkańcom Braniewa, Gródka, Sejn, Włodawy i Zagórza, którzy zechcieli się podzielić z nami swoimi doświadczeniami i opowiedzieć nam o życiu ich społeczności; dziękujemy też przedstawicielom instytucji i organizacji tych społeczności. Szczególne podziękowania kierujemy także do recenzenta tej pracy profesora Wojciecha Łukowskiego za wnikliwą recenzję. Chcielibyśmy także podziękować redaktorowi tomu Elżbiecie Morawskiej z Wydawnictwa IFiS PAN za cierpliwość i pomoc w przygotowaniu tej książki.

Hanna Bojar

*Wybrane społeczności lokalne – krótkie charakterystyki*⁶

Artykuły w niniejszym tomie powstały w oparciu o obszerne i zróżnicowane dane empiryczne dotyczące historii i teraźniejszości Braniewa, Sejna, Gródka oraz Włodawy i Zagórza.

Aby ułatwić czytelnikowi orientację w danych empirycznych zebranych w trakcie prowadzonych w tych miejscowościach badań terenowych postanowiliśmy we wstępie do książki umieścić krótkie charakterystyki wybranych miejscowości. *Charakterystyki te zawierają tylko podstawowe dane ekonomiczne, prawno-administracyjne, demograficzne, społeczne, narodowe, kulturowe i geograficzne na ich temat.*

Nie mają na celu dostarczyć czytelnikowi wyczerpujących informacji z historii i teraźniejszości tych miast. Zawierają tylko te, które bezpośrednio i silnie łączą się – naszym zdaniem – z problematyką granic i pograniczy. Zamieszczamy te krótkie charakterystyki, gdyż stanowią one niezbędny kontekst społeczno-kulturowy dla analizowanych w książce zjawisk, instytucji oraz postaw i orientacji mentalnych.

Te krótkie charakterystyki przedstawione będą według następującego schematu. Po pierwsze – w kolejności zgodnie z miejscem na mapie pogranicza. Zaczniemy od Braniewa, miasta położonego najbardziej na północnym wschodzie Polski, a skończymy na Zagórzcu, położonym na południowym odcinku pogranicza wschodniego.

Po drugie – *wszystkie charakterystyki miast uwzględniają ten sam porządek prezentacji danych, pogrupowanych w cztery kategorie* (ponumerowane od 1 do 4): pierwszą kategorię danych stanowią te, które odnoszą się do położenia geograficznego miasta, jego obecnego statusu administracyjnego i stanu ludności; uwzględnia ona też kwestie przebiegu granic oraz infrastruktury przygranicznej dawniej i dziś; drugą kategorię stanowią dane, które dotyczą szeroko rozumianej historii lokalnej i regionalnej wybranych do badania miejscowości. Uwzględnia dane z zakresu zarówno ich historii gospodarczej jak i społecznej, politycznej i kulturalnej. Danych należących do tej kategorii jest najwięcej, i składają się na najobszerniejszą część wszystkich charakterystyk. Dotyczą historii lokalnej tych miast, głównie historii nowszej i najnowszej, i nie wykraczają poza 1945 r.; trzecią kategorię stanowią dane o rozwoju gospodarczym oraz dane na temat infrastruktury cywilizacyjnej, i to takie, które – w na-

⁶ Uwaga: krótkie charakterystyki wybranych do badania miast przygotowano na podstawie: danych zebranych w trakcie badań terenowych, na podstawie oficjalnych i komercyjnych stron internetowych miasta, ważniejszych opracowań na temat tych miast (w przypisach uwzględniamy tylko podstawowe opracowania).

szej opinii – bezpośrednio wpływają na charakter i funkcje granic oraz szeroko rozumianą sytuację gospodarczą społeczności pogranicznych. Dane te dotyczą okresu od 1945 r. do chwili obecnej; czwartą kategorię stanowią dane na temat składu narodowościowego, struktury społecznej, oraz kultury, oświaty, nauki (zwłaszcza w ich wymiarze organizacyjnym), specyficzne dla wybranej do badań miejscowości. Dane te dotyczą, podobnie jak druga i trzecia kategoria, okresu od 1945 do chwili obecnej.

Braniewo⁷ – pogranicze polsko-rosyjskie

1. Braniewo to miasto powiatowe w północno-zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego. Położone przy granicy z Obwodem Kaliningradzkim, liczy obecnie 18 683 mieszkańców. Po II wojnie światowej, w wyniku postanowień jałtańskich, znalazło się na terytorium Polski. Mimo kilkakrotnej modyfikacji przebiegu granicy, Braniewo zawsze pozostawało po stronie polskiej. Najbliższe od Braniewa przejście w Gronowie, położone w odległości 7 km od miasta to niewielkie przejście dla ruchu samochodowego, które nie obsługuje ciężkiego transportu towarowego, ani ruchu pieszego.

2. Historia Braniewa sięga średniowiecza. Do Polski zostało przyłączone na mocy pokoju toruńskiego z 1466 r. Już wtedy było ważnym miastem handlowym na styku Warmii i ziem zakonnych, późniejszych Prus Książęcych. Jako siedziba biskupstwa i liczący się ośrodek handlu od średniowiecza Braniewo (wtedy Braunsberg) należało do tych miast pruskich, o których losach zadecydowały głównie dwa czynniki: bliskość szlaków morskich, oraz duże znaczenie militarne. Po I rozbiórce Polski nadgraniczne dotąd miasto znalazło się w środkowym obszarze Prus Wschodnich; i ponad sto siedemdziesiąt lat związane było z kulturą i tradycją pruską.

W XVI w. i później Braniewo słynęło w Europie jako miasto akademickie. Przed rozbiorami miało tu swą siedzibę słynne jezuickie Collegium Hosianum założone przez biskupa Stanisława Hozjusza w 1565 r. (Druga wojna światowa przerwała prace wyższych uczelni. Nawiązaniem do tych tradycji jest utworzenie w Braniewie w 2002 r. oddziału Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego). W późniejszym okresie nie miejscowy przemysł, ale stacjonowanie jednostek wojskowych, przyczyniało się do rozwoju miasta.

⁷ W opracowaniu wykorzystano m.in.: S. Achremczyk, A. Szorc, *Braniewo*, Olsztyn 1995; J. Chojnowski (red.), *Braniewo, z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1973.

Przed 1945 r. znaczenie Braniewa jako punktu komunikacyjnego wiązało się z dużym potencjałem gospodarczym Elbląga i Królewca. Zmiana granicy i przerwanie naturalnych więzi z metropolią, jaką w tej części Prus był Królewiec (Kaliningrad), oraz utrata znaczenia gospodarczego przez Elbląg niekorzystnie wpłynęły na rozwój przemysłu i usług na terenach Braniewa i okolic.

3. Po II wojnie światowej wykorzystano wcześniejszą infrastrukturę gospodarczą miasta (Braniewo posiadało nowoczesną sieć wodociągowa, kanalizację wraz z oczyszczalnią ścieków oraz gazownię). Także użytkowano rozbudowany przed wojną węzeł kolejowy oraz doskonale jak na owe czasy drogi. Sąsiadująca z miastem, pochodząca z lat 30 XX w. autostrada Berlin–Królewiec oraz duży węzeł kolejowy świadczą o większym w przeszłości niż obecnie znaczeniu komunikacyjnym Braniewa.

Po wojnie nadal największym zakładem przemysłowym, ale także ważnym elementem powojennej tożsamości miasta pozostawał miejscowy browar istniejący niemal półtora wieku.

Historia dawna i najnowsza miasta jest ściśle związana z wojskiem i tworzoną przez nie infrastrukturą (ogromny kompleks koszarowy). Otaczające Braniewo lasy do dziś pełnią rolę poligonów wojsk pancernych a wojsko nadal jest ważnym pracodawcą w rejonie Braniewa. Znaczenie Braniewa jako garnizonu ponownie wzrosło po przyłączeniu Polski do Unii Europejskiej. Wyjątkowym atutem gospodarczym Braniewa jest bliskość Obwodu Kaliningradzkiego. Aktywność władz lokalnych, ale i centralnych, skierowana jest na współpracę międzynarodową, szczególnie polsko-niemiecką, oraz z Obwodem Kaliningradzkim, mającym w strukturze państwa rosyjskiego specjalny status prawny i gospodarczy. Współpraca ta realizowana jest m.in. w ramach Związku Miast Hanzeatyckich. Międzynarodowe przejście graniczne wschód–zachód (Gronowo–Mamonowo) oraz trwająca przebudowa ciągów komunikacyjnych stwarzają w przyszłości duże szanse rozwoju gospodarczego. Obecnie remontowana jest autostrada Berlin–Królewiec i przygotowywane jest otwarcie dużego przejścia drogowego w Grzechotkach wraz z terminalem do odpraw samochodów ciężarowych. Zwiększy to atrakcyjność inwestycyjną okolic Braniewa i sprzyjać będzie dalszemu rozwojowi handlu z Rosją. Aktualny rozwój gospodarczy Braniewa zależy w największej mierze od przetwórstwa rolno-spożywczego, przemysłu garbarskiego i odzieżowego oraz rolnictwa i rybołówstwa. Braniewo przeznaczyło w ostatnich latach duże środki finansowe na ochronę środowiska i gospodarkę wodną. Liczba podmiotów gospodarczych wynosi obecnie ok. 1200, większość z nich zajmuje się prowadzeniem działalności handlowej. Aktywizują się firmy budowlane i obsługa ruchu turystycznego z dobrym zapleczem gastro-

miczno-hotelowym. Braniewo należy do Warmińsko-Mazurskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej. W mieście funkcjonuje pięć banków, biura notarialne, agencje celne i spedycyjne oraz kolejowe (towarowe) przejście graniczne z pełnym zapleczem: rampy, bocznice oraz firmy przeładunkowe.

4. W powojennym życiu społecznym i kulturalnym miasta dużą rolę odegrały przymusowe i dobrowolne migracje. Fakt, że znaczna część osiedlających się przed wojną mieszkańców nie miała żadnych związków z Warmią, a nawet z Prusami Wschodnimi, prawdopodobnie przyczynił się do stosunkowo niewielkiej liczby powracających do miasta po II wojnie światowej. W początkach 1946 r. mieszkało w Braniewie 5844 Niemców, lecz w konsekwencji akcji weryfikacyjnych i wysiedleńczych w końcu 1946 r. w rejonie miasta pozostały jedynie 224 osoby. Nowi mieszkańcy Braniewa i jego okolic to w początkowym okresie przesiedleńcy głównie z północnego Mazowsza. Drugą bardzo liczną, bo liczącą około 37% ogółu mieszkańców grupę stanowili repatrianci z byłych Kresów Wschodnich i ZSRR.

W latach 1947–1948 do powiatu braniewskiego przybywały transporty ludności ukraińskiej przesiedlonej w ramach akcji „Wisła” (do grudnia 1947 przywieziono tu ponad 13,5 tys. ludzi). Zgodnie z ówczesnymi wytycznymi Ukraińców lokowano głównie na wsiach, starając się nie tworzyć zwartych enklaw, a w miastach nie dopuszczając do przekroczenia 10% ogółu ludności. W kolejnych latach wśród osadników znów zaczęli przeważać pochodzący z Mazowsza. Ostatnio ślady odrębności Ukraińców czy Warmiaków są mało widoczne w samym Braniewie w przeciwieństwie do części wsi powiatu braniewskiego, gdzie występują skupiska ludności repatriowanej i Ukraińców. (Liczebność mniejszości ukraińskiej w okolicach Braniewa jej liderzy szacują na kilka tysięcy.) W samym Braniewie osób identyfikujących się z narodowością ukraińska jest kilkaset. Na tym terenie aktywnie w sferze kultury i oświaty działa Związek Ukraińców. Do najważniejszych jego zadań należy wspieranie nauczania w języku ukraińskim; w samym Braniewie dotyczy to jedynie niewielkiej grupy dzieci i odbywa się przy Cerkwi greckokatolickiej. (W innych miejscowościach istnieją klasy lub nawet szkoły z językiem ukraińskim). W życiu mniejszości ukraińskiej ważną rolę odgrywa religia; większość Ukraińców należy do Cerkwi greckokatolickiej, pozostali do Cerkwi prawosławnej (głównie Ukraińcy z Podlasia) i Kościoła rzymskokatolickiego.

Warmiacy, którzy pozostali w Braniewie po wojnie, w większości wyjechali do Niemiec w latach 70. ubiegłego wieku. Dla wielu z nich polska kultura była bliższa niemieckiej, również ze względów religijnych,

jednak brak zrozumienia warmiackiej odrębności ze strony władz Polski Ludowej utrudniał ich adaptację społeczną. Ci, którzy pozostali, próbują odtwarzać dawne tradycje i wspierają współpracę kulturalną z Niemcami.

Życie społeczne i kulturalne Braniewa i okolic związane jest z aktywnie działającym Miejskim Ośrodkiem Kultury oraz Miejskim Ośrodkiem Sportu. W budowie znajduje się Integracyjne Centrum Kultury Wschód–Zachód, którego zadaniem jest rozwój kultury lokalnej i regionalnej oraz międzynarodowej współpracy kulturalnej.

Sejny – pogranicze polsko-litewskie⁸

1. Sejny, to miasteczko w północno-wschodniej Polsce, niedaleko granicy z Litwą. Położone jest w północno-wschodniej części województwa podlaskiego, w środku ziemi sejneńskiej, nad rzeką Marychą. Obecnie społeczność Sejn liczy ponad 6 tys. mieszkańców, z czego około 2 tys. stanowią Litwini. Od 1 stycznia 1999 r. miasto ponownie jest siedzibą powiatu. W pobliżu znajdują się dwa przejścia graniczne z Litwą: drogowe w Ogrodnikach i kolejowe w Trakiszkach. Od drogowego przejścia granicznego w Ogrodnikach, które obsługuje ruch pojazdów o ładowności do 3,5 t dzieli je 10 km, zaś od przejścia kolejowego w Trakiszkach 25 km.

2. Historia miasta sięga początków XVI w. Od najdawniejszych czasów Sejny były ważnym regionalnym ośrodkiem rzemiosła i handlu. Na dzieje i rozwój miasta przez długie lata mieli duży wpływ dominikanie (od 1602 r., gdy stali nowymi właścicielami Sejn). W drugiej połowie XVII wieku dominikanie starali się odbudować i ożywić miasto. W 1670 r. przywrócono w Sejnach targi tygodniowe i przywileje zwalniające kupców sejneńskich od opłat.

Kolejny okres rozwoju Sejn to czasy Stanisława Augusta Poniatowskiego. W okresie jego panowania były nadal ważnym ośrodkiem rzemieślniczo-handlowym. Od 1794 r. do 1807 r. Sejny znajdowały się pod panowaniem pruskim. Władze pruskie przejęły dobra dominikanów i przekształciły Sejny w miasto królewskie. W latach Księstwa Warszawskiego zostały siedzibą powiatu wigierskiego (później zwanego sejneńskim). Nieco później, w okresie Królestwa Polskiego były ważnym ośrodkiem administracji państwowej i kościelnej. W 1818 r. przeniesiono do Sejn siedzibę biskupstwa wigierskiego, które przetrwało aż do 1925 r. W 1818 r.

⁸ W opracowaniu wykorzystano, przypomnijmy, m.in. informacje zebrane z trakcie realizacji badań oraz dostępne na stronach internetowych dotyczących miasta.

miasto przeżyło wielki pożar. Mimo tego Sejny rozwijały się nadal a liczba ich mieszkańców wzrastała: wprowadzono trzy nowe jarmarki, a od 1828 r. drugi targ tygodniowy.

Sejny w XIX wieku były ważnym na tych terenach ośrodkiem szkolnictwa średniego. Szkoły sejneńskie w tym czasie odegrały istotną rolę w umacnianiu tradycji patriotycznych. (Np. ich uczniowie masowo wzięli udział w powstaniu listopadowym.) Lata 1864–1918 to okres stagnacji we wszystkich dziedzinach życia miasta. W mieście pozbawionym kolei nie budowano zakładów przemysłowych, był to ośrodek usługowo-handlowy regionu. Okres ten charakteryzuje się zwiększeniem tendencji antypolskich i nasiloną rusyfikacją całego życia społecznego.

3. Sejny są ulokowane w typowo rolniczym regionie. Użytki rolne zajmują niemal połowę powierzchni powiatu. Po II wojnie światowej w mieście rozwijał się przede wszystkim przemysł rolno-spożywczy (m.in. duża mleczarnia), drobne zakłady branży rolno-spożywczej i drzewnej oraz placówki handlowo-usługowe.

W Sejnach ma swoją siedzibę aktywne Stowarzyszenie Samorządów Ziemi Sejneńskiej. Jednym jego z celów jest tworzenie programów rozwoju regionalnego i poszukiwanie na nie funduszy.

4. W powiecie sejneńskim i w samych Sejnach mieszkają obok siebie Polacy i Litwini. Około 40% ludności na terenie powiatu stanowią Litwini. Najwięcej z nich mieszka w okolicach Puńska – polskiej stolicy Litwinów. Wielu z nich uczestniczy w działalności społeczno-edukacyjnej artystycznej, pielęgnuje kulturę i tradycje przodków. (Np. w Sejnach działa Litewskie Towarzystwo św. Kazimierza oraz Stowarzyszenie Litwinów w Polsce, w 1999 r. powstał nowy Dom Kultury Litewskiej, w którym mieści się także Konsulat Republiki Litewskiej). Zostało także utworzone litewskie gimnazjum, w którym pierwsze klasy uczą się w języku ojczystym.

Prócz katolików – Polaków i Litwinów – na terenie powiatu mieszka także kilkanaście rodzin starowierców, których przodkowie osiedlili się w okolicach Sejn w XIX w.

W Sejnach działa wiele organizacji i stowarzyszeń wspierających nie tylko rozwój kultury lokalnej, regionalnej. Jednym z nich jest Ośrodek Kultury, pod którego patronatem odbywa się wiele krajowych i międzynarodowych imprez kulturalnych (ważnym świętem są obchodzone co roku Dni Sejn). Działa też Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Sejn i Sejneńszczyzny „Ziemia Sejneńska”. Wydawany jest lokalny miesięcznik – „Przegląd Sejneński”. Od 1989 r. działa Fundacja Pogranicze – Ośrodek Sztuk, Kultur, Narodów, znana nie tylko w Polsce ale i za granicą. Ta szczególnie widoczna społecznie instytucja buduje podstawy dialogu

międzykulturowego i tworzy ideologie pograniczy oparte na idei otwartości, tolerancji i pluralizmu oraz na obronie wielokulturowego dziedzictwa pogranicz.

Gródek – pogranicze polsko-białoruskie⁹

1. Gródek jest siedzibą władz gminnych. Dawniej miasteczko, a obecnie duża wieś, liczy ok. 3 tys. mieszkańców. Położony nad rzeką Supraśl, na skraju Puszczy Knyszyńskiej, 37 km na wschód od Białegostoku i 17 km na zachód od polsko-białoruskiego przejścia granicznego w Bobrownikach. Od wschodu granica państwa oddziela gminę Gródek od Białorusi. Jest ona największą gminą nie tylko powiatu, ale i całego województwa. Jej powierzchnia wynosi 431 km², a zamieszkuje ją 6362 mieszkańców, co daje gęstość zaludnienia 15 osób/km² i jest jednym z najniższych wskaźników w województwie podlaskim.

2. Początki osadnictwa w Gródku sięgają prawdopodobnie XII w., kiedy był on ważnym grodem na szlaku Grodno-Bielsk-Drohiczyn. Trwające przez cały XIII w. najazdy jaćwieskie, a później konflikty litewsko-ruskie i litewsko-krzyżackie doprowadziły w początkach XIV w. do przerwania ciągłości osadniczej na terenach między rzeką Narwią a Supraślą. W XV w. Aleksander Chodkiewicz uczynił z Gródka swoją główną rezydencję, wznosząc w miejsce dawnego grodu drewniany zamek i sprowadzając w 1498 r. z Kijowa mnichów prawosławnych, przeniesionych później do Supraśla.

W połowie XVI wieku Gródek otrzymał prawa miejskie. Miasto było wówczas znaczącym ośrodkiem handlowym, rzemieślniczym a także rolniczym i leśnym. XVII i XVIII wiek to okres niekorzystny dla rozwoju miasta. Nastąpiła zmiana traktów handlowych na Wilno, w wyniku czego miasteczko zmieniło swój charakter: z osady rzemieślniczo-handlowej przekształciło się w osadę rolniczo-karczgarską.

Po upadku Rzeczypospolitej Gródek znalazł się w zaborze pruskim. W wyniku postanowień traktatu tylżyckiego z 1807 r. został włączony do Rosji. Jak większość miast na Białostoczczyźnie miasteczko trwało w zastrzeżeniu do 1831 r., kiedy to wprowadzono granicę celną między Cesarstwem Rosyjskim a Królestwem Polskim. Rzemiosło nadal odgrywało mniejszą rolę, a zajmowali się nim przeważnie Żydzi, którzy osiedlili się w Gródku w połowie XVII w. (W 1789 r. na 275 mieszkańców Gródka były

⁹ W opracowaniu wykorzystano: *Gródek. Przewodnik turystyczno-informacyjny po gminie*, oprac. „Wiadomości Gródeckie. Haradockija Nawiny”, Gródecki Ośrodek Kultury, Gródek 1997.

24 rodziny żydowskie. W 1931 r. w Gródku mieszkało już 1385 Żydów. Eksterminacja Żydów polskich w czasie II wojny światowej położyła kres wielowiekowej historii gródeckich Żydów.)

Kryzys w latach 80. XIX w., który nie zaszkodził rozwojowi gospodarczemu Białegostoku, spowodował upadek mniejszych miast i miasteczek Białostoczczyzny, ale nie Gródka. Miasteczko to, leżąc w pobliżu linii kolejowej do Baranowicz, wykorzystano możliwość dalszego rozwoju. Powstawały fabryki włókiennicze (w 1880 roku było ich 14), zakład stolarski, cegielnia. Mimo utraty praw miejskich w 1897 r. Gródek rozwijał się nadal jako osada fabryczna, a robotnicy tam mieszkający znani byli ze swej działalności politycznej.

W 1915 r. większość ludności miasteczka została ewakuowana w głąb Rosji. W okresie międzywojennym w Gródku i okolicach miały miejsce liczne strajki i manifestacje, wpływowa była tam Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi. Przemysł włókienniczy podupadał, a w okresie II wojny światowej uległ zniszczeniu. W latach okupacji hitlerowskiej mieszkańcy Gródka wspierali partyzantów działających na terenie Puszczy Knyszyńskiej (3 lipca 1943 r. hitlerowscy żandarmi z Gródka i okolicznych posterunków dokonali pacyfikacji wsi).

3. Gródek jest ulokowany w rejonie o charakterze rolniczym mającym duże walory przyrodnicze a ostatnio coraz bardziej atrakcyjnym turystycznie, z czym wiążą się jego szanse rozwojowe. Cały obszar gminy Gródek znajduje się w strefie Zielonych Płuc Polski (przez obszar gminy przechodzi też wiele szlaków turystycznych, zarówno pieszych, jak i kółowych oraz rowerowych).

4. Gminę Gródek zamieszkują, będący w większości, prawosławni Białorusini, oraz katolicy, Polacy. Ośrodkami życia religijnego i społecznego w Gródku są dwie parafie: prawosławna i katolicka, które została erygowana dopiero po wojnie. (Od daty utworzenia parafii następuje jej szybki rozwój, m.in. ponad dwukrotny wzrost liczby wiernych. W 2001 r. liczba wiernych wynosiła 1308 osób). Parafia prawosławna w Gródku posiada dwie świątynie, dom parafialny oraz cmentarz. Liczba wiernych wynosi ponad 2 tys. osób. Przy parafii aktywnie działają dwa chóry cerkiewne. W Gródku działa także od 10 lat Bractwo Młodzieży Prawosławnej, które zrzesza młodzież szkolną i studentów.

W Gródku aktywny jest Ośrodek Kultury, który organizuje wiele przedsięwzięć kulturalnych i oświatowych, m.in. „Basowiszcz” – festiwal białoruskiej muzyki rockowej o charakterze międzynarodowym.

Włodawa – pogranicze polsko-ukraińskie¹⁰

1. Włodawa leży u ujścia rzeki Włodawki do Bugu, na północno-wschodnim krańcu Garbu Włodawskiego wchodzącego w skład Polesia Lubelskiego. Miasto liczące około 15 tys., mieszkańców jest od 1999 r. jest siedzibą starostwa powiatowego. Po reformie administracyjnej kraju w 1999 r. Włodawa stała się stolicą powiatu w granicach województwa lubelskiego.

Od zakończenia II wojny światowej, a dokładnie od podpisania umowy granicznej pomiędzy Polską a ZSRR w 1945 r. aż do chwili obecnej, w okolicach Włodawy, jest granica na linii Bugu. Od czasu rozpadu Związku Radzieckiego Włodawa ma w swoim sąsiedztwie granicę z Ukrainą i Białorusią. We Włodawie kończą się sieci dróg transportowych – kolejowa i samochodowa prowadzące do granicy, ale ciągle jest pozbawiona na tej granicy przejścia granicznego.

2. Włodawa to miasto od stuleci związane z granicą. Dawną Włodawę określało się często jako miasto trzech narodów, trzech religii i trzech kultur. Dzieje miasta współtworzyli: katolicy, prawosławni, protestanci i wyznawcy judaizmu. Już sama jego lokalizacja – przy Bugu, stanowiącego przez wieki naturalną przeszkodę i oparcie dla granic politycznych sprawiło, że Włodawa wielokrotnie w swojej historii była miastem nadgranicznym i ważnym punktem krzyżowania się dróg wschodu i zachodu. Stąd też wielowiekowe, handlowe tradycje miasta.

Pierwsze wzmianki o Włodawie pojawiają się w połowie XIII w. Do 1866 r. była miastem prywatnym, należącym kolejno do znanych rodów polskich, m.in. Sanguszków, Leszczyńskich, Czartoryskich i Zamojskich.

W roku 1596 wschodnie biskupstwo chełmskie przystępuje do unii, w konsekwencji większość miejscowej ludności z czasem staje się unitami. Około 1596 r. Włodawa staje się ważnym ośrodkiem ruchu protestanckiego. W 1624 r. wzniesiona tu zostaje szkoła i zbór kalwiński, czynny do 1698 r. Ważnym wydarzeniem był zwołany do Włodawy w roku 1634 synod kalwiński, na który przybyli delegaci z całej Korony i Litwy.

W czasie wojen kozackich, w 1648 r. miasto zostaje doszczętnie spalone, a zamieszkujące w nim kilka tysięcy ludności żydowskiej wymordowane.

Jan III Sobieski, a później inni władcy polscy nadawali miastu przywileje związane z działalnością handlową, która przynosiła miastu znaczne dochody.

¹⁰ W opracowaniu wykorzystano, m.in. E. Olszewski (red.), *Włodawa: miasto i region na przełomie XX i XXI wieku*, Włodawa 2002; E. Olszewski, R. Szczygieł (red.), *Dzieje Włodawy*, Wydawnictwo Panta, Lublin–Włodawa 1991; K. Górny, M. Marczyk, *Na Bugu we Włodawie*, Drukarnia Kresowa Chełm, Włodawa 2003.

Od swojego powstania do 3 maja 1791 r., kiedy powstało wspólne państwo polskie, Włodawa położona była na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, tuż przy granicy z Koroną.

Po trzecim rozbiórce Rzeczypospolitej w 1795 r. Włodawa stała się miastem leżącym w obrębie Galicji Zachodniej, tuż przy granicy z Rosją. Po wojnie austriacko-francuskiej w maju 1809 r. część ziem byłego zaboru austriackiego wraz z okolicami Włodawy włączono do Księstwa Warszawskiego.

W połowie XIX w. Włodawa staje się własnością rządu carskiego. W czasie powstania 1863 r. mieszkańcy Włodawy czynnie się do niego włączyli. Upadek powstania spowodował ze strony władz carskich wzmożoną działalność rusefikacyjną oraz prześladowania unitów, włącznie z krwawymi represjami. W roku 1875 władze carskie i duchowieństwo prawosławne doprowadziło do kasacji unii.

Włodawa ze względu na swoje położenie na pograniczu Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, od samego początku swego istnienia zamieszkiwana była przez Polaków i Rusinów. Do tych grup narodowościowych, po uzyskaniu przez Włodawę praw miejskich, dołączyli Żydzi. Przez kilkaset lat grupy te bez większych zatargów i konfliktów zgodnie ze sobą współżyły, kultywując własne tradycje, kulturę, wyznając swoją religię.

W końcu XIX w. nastąpiło ożywienie gospodarcze dzięki przeprowadzeniu linii kolejowej Chełm–Brześć. (W roku 1897 Włodawa liczyła 4653 mieszkańców.)

Wiosną 1915 r. wojska państw centralnych wyparły Rosjan z terenów Królestwa Polskiego. Gubernia siedlecka, a z nią i powiat włodawski, znalazły się na obszarze okupacyjnym zajęтым przez wojska pruskie.

Po zakończeniu I wojny światowej miasto utraciło swe nadgraniczne położenie. Włodawa była nadal stolicą powiatu, lecz bez większych perspektyw rozwojowych. Przeważało tu zdecydowanie budownictwo drewniane (82% domów), brak przemysłu, a zajęcie ludności stanowi w większości rzemiosło i drobny handel oraz rolnictwo. Miasto liczy w 1939 r. 9293 mieszkańców, z czego 2/3 to biedota żydowska.

Po wybuchu II wojny światowej miasto stało się znowu miastem nadgranicznym. W czasie jej trwania poblizu Włodawy granica na linii Bugu wyznaczana była dwukrotnie: najpierw jako linia demarkacyjna niemiecko-radziecka (1939–1941), a następnie od 1941 roku granica tzw. Wielkich Niemiec.

3. Powiat włodawski cechuje niski poziom urbanizacji i uprzemysłowienia. Jest regionem typowo rolniczym i szybko wyludniającym się. Ma słabą infrastrukturę technologiczną i komunikacyjną. Obecnie wśród za-

rejestrowanych podmiotów gospodarczych dominują małe przedsiębiorstwa handlowe i usługowe. Pewną rolę odgrywa też budownictwo, transport, składowanie, obsługa nieruchomości.

Po zakończeniu wojny brakowało miastu przemysłu i rozwiniętej infrastruktury. Dopiero w latach 70. i 80. Włodawa weszła w okres rozwoju gospodarczego i demograficznego (powstało wtedy kilka większych zakładów przemysłowych i zwiększyła się ludność miasta, głównie o migrantów ze wsi. Istotną rolę w rozwoju gospodarczym miasta odegrały projekty architektoniczne oraz ekologiczne. (Powstanie w latach 90. naturalnych stref przyrodniczych przyczynia się do rozwoju powiatu i miasta jako ośrodka rekreacji i turystyki o znaczeniu ponadregionalnym.)

Po 1989 r. można mówić o regresie w życiu gospodarczym i wzroście bezrobocia. Te negatywne zjawiska łagodziły ożywione kontakty handlowe mieszkańców Włodawy i okolic z mieszkańcami Białorusi i Ukrainy oraz powstanie sieci targowisk i hurtowni. Jednakże w 1998 r. z powodu zaostrzenia przepisów o ruchu granicznym zamarł handel i znacznie powiększyło się bezrobocie i korzystanie z pomocy społecznej. Szanse gospodarcze Włodawy i okolic wiążą się z rozwojem turystycznym regionu (Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie z Polskim Parkiem Narodowym zaliczone zostały do przyrodniczych obszarów węzłowych o znaczeniu międzynarodowym).

4. Obecne życie społeczne i kulturalne Włodawy i okolic, mimo strat ludnościowych poniesionych w wyniku II wojny światowej, zwłaszcza ludności żydowskiej, która znalazła śmierć w pobliskim Bełzcu, oraz powojennych przymusowych przesiedleń ludności ukraińskiej do Związku Radzieckiego i na inne tereny Polski, toczy się w cieniu wielowiekowego przenikania się tradycji kulturowych i religijnych wielu narodów: Polaków, Żydów, Ukraińców, Białorusinów oraz osadników z zachodniej Europy.

Obecnie we Włodawie można mówić jedynie o śladach tych wielowiekowych tradycji; mało jest ludności prawosławnej, a wg szacunkowych danych 90% mieszkańców Włodawy jest wyznania rzymskokatolickiego. Np. do dnia dzisiejszego istnieją we Włodawie trzy świątynie: rzymskokatolicki kościół oo. Paulinów, cerkiew prawosławna i synagoga. Dwie pierwsze są nadal wykorzystywane przez wiernych. Zespół synagogałny jest siedzibą Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego.

Idea przybliżenia obecnym mieszkańcom Włodawy i okolic tej wielonarodowej przeszłości jest jednym z ważniejszych celów organizacji i stowarzyszeń kulturalnych, edukacyjnych i społecznych tam działających. Wielką w tym rolę odgrywa Festiwal Trzech Kultur zainicjowany w 1995 r. przez Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego. Dzięki

temu Festiwalowi mieszkańcy Włodawy uczestniczą w programach edukacji w duchu tolerancji religijnej i narodowej i biorą udział w propagowaniu miejscowej tradycji wielokulturowego pogranicza.

Zagórz – pogranicze polsko-ukraińskie¹¹

1. Zagórz to miasteczko w południowo-wschodniej Polsce. Prawa miejskie otrzymał dopiero w 1977 r. Obecnie ludność Zagórz liczy niepełna 5 tys. osób. Jest to miejscowość demograficznie stara (odsetek ludności powyżej 60. roku życia wyniósł w 2000 r. 18%), a wpływ na to ma emigracja ludzi młodych. Zlokalizowane na południe od Sanoka, w województwie podkarpackim, kilkadziesiąt kilometrów od granicy państwowej z Ukrainą i Słowacją. Znajduje się w pasie przygranicznym; przez Zagórz przebiegają szlaki tranzytowe łączące Polskę z Ukrainą i Słowacją, nie dysponuje jednak własnym przejściem granicznym.

2. Pierwsze wzmianki o miejscowości pochodzą z początku XV w., lecz mało wiadomo o okresie od XV do XIX w. W późniejszej historii Zagórz istotną rolę odegrała rozpoczęta w 1872 r. budowa kolei węgiersko-galicyskiej i przekształcenie Zagórz w znaczący węzeł kolejowy oraz osadę robotniczo-kolejarską.

Pod koniec XIX w. mieszkali w Zagórz Polacy i Ukraińcy (liczył w 1895 roku 1639 mieszkańców, w tym 1200 Polaków i 370 Ukraińców. Sąsiednie miejscowości, obecne dzielnice Zagórz: Zasław, Wielopole i Dolina, były ukraińskie). W rozwoju społecznym i gospodarczym znaczącą rolę odegrali kolejarze, głównie Polacy. (W większości byli to nowi osadnicy, gdyż przed rozwojem kolei Polacy stanowili jedynie 50% mieszkańców wsi). Byli polskimi patriotami; świadczą o tym wydarzenia z I wojny światowej. (Miejscowi kolejarze prowadzili „walki o szyny” z ludnością ukraińską.)

W II Rzeczypospolitej Zagórz stanowił „centrum polskości” na terenach obecnej gminy. (W 1936 r. mieszkało tu na 2907 osób, 1619 Polaków, 890 Ukraińców i 398 Żydów). Był to okres stagnacji gospodarczej oraz znacznego wzrostu liczby ludności żydowskiej, mimo to można mówić o wzroście znaczenia tej miejscowości. W Zagórz ze środowiska kolejarskiego, cechującego się tradycjami patriotycznymi i społecznikow-

¹¹ W opracowaniu wykorzystano m.in. następujące pozycje: Z. Budzyński, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w II połowie XVIII wieku*, t. II, Wyd. WSP, Przemysł-Rzeszów 1993; I. Chmura, *Zagórz – struktura ludności, ruch naturalny, migracje i bezrobocie*. Rzeszów, maszynopis 2003; Z. Osenkowski (red.), *Zagórz nad Oslawą*. Mitel, Rzeszów 1995; F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, D. Wojakowski (red.), *Polacy i Ukraińcy*. Kraków 2002; dane Urzędu Miasta i Gminy Zagórz.

skimi, wykształciła się silna miejscowa elita inteligencko-mieszczańska. Działalność tej elity staje się jeszcze przed I wojną zaczynem działalności kulturalnej i społecznej polskich stowarzyszeń i organizacji. Ludność polska miasta akcentowała swoją tożsamość narodową, miało na to zapewne wpływ to, że najbliższe jego okolice były zamieszkałe przez ludność ukraińską.

3. Pod względem gospodarczym gmina Zagórz jest zróżnicowana – północ ma charakter przemysłowy, zaś południe rolniczy. Zagórz stanowi nieduże centrum przemysłowe, usługowe i handlowe w otoczeniu rolniczym i drobnoprzemysłowym.

W okresie Polski Ludowej rozbudowane i nowopowstałe przemysłowe zakłady pracy zatrudniały wielu chłoporobotników. Pogorszenie sytuacji na lokalnym rynku pracy nastąpiło w latach 90. XX w. w wyniku restrukturyzacji najważniejszych zakładów pracy. Jednakże po 1989 r. w strukturze zawodowej mieszkańców części północnej gminy nadal dominują robotnicy, przede wszystkim pracownicy węzła kolejowego w Zagórz, górnictwa naftowego, oraz zakładów znajdujących się w pobliskim Sanoku. Ostatnio bezrobocie w Zagórz pod wpływem restrukturyzacji przemysłu i braku nowych miejsc pracy wyraźnie się zwiększa.

Mieszkańcy Zagórza i okolic starają się ograniczyć negatywne skutki sytuacji gospodarczej w regionie migracjami zarobkowymi młodych ludzi na Zachód oraz wpływami z rodzinnych gospodarstw wiejskich. Również osłabiło te skutki częściowe otwarcie południowej i wschodniej granicy państwowej, gdyż wielu mieszkańców gminy Zagórz zaczęło utrzymywać się z działalności handlowo-usługowej (legalnej lub nielegalnej) związanej z granicą.

4. Gmina Zagórz (bo o niej, a nie tylko o samym mieście mamy dane), liczy jedenaście wsi, w których łącznie zamieszkuje około 13 tys. mieszkańców. Zdecydowana ich większość to ludność zasiedziała o silnym poczuciu przywiązania do rodzinnych stron. Jednocześnie od dziesięcioleci trwa, a nawet nasila się *exodus* miejscowej młodzieży za granicę oraz do większych miast Polski w poszukiwaniu pracy i lepszych warunków bytowych.

Gmina jest wielowyznaniowa, z przewagą rzymskich katolików. Wśród rzymskich katolików dominują Polacy, zaś większość grekokatolików i prawosławnych to przedstawiciele mniejszości ukraińskiej. Grekokatolicy są zrzeszeni w dwóch parafiach: Mokre i w dzielnicy Zagórza – Wielopolu. Wyznawcy prawosławia są skupieni wokół parafii prawosławnej w Morochowie oraz zagórskiej filii parafii prawosławnej z Sanoka.

Oprócz Zagórza i jego dzielnic Ukraińcy mieszkają w dwóch osadach wiejskich (Mokre i Morochów), w których stanowią połowę lub większość

mieszkańców. Łącznie te sąsiadujące ze sobą miejscowości zamieszkuje ponad 500 osób tej narodowości na 750 ogółu mieszkańców.

Na terenie gminy Zagórz dość silne są tradycje społeczeństwa obywatelskiego, polskiego i ukraińskiego. Działa kilka stowarzyszeń i organizacji o długim rodowodzie, jak: koła gospodyń wiejskich, kluby sportowe, zespoły folklorystyczne, oraz powstałe dopiero w latach dziewięćdziesiątych organizacje, jak np. Towarzystwo Wspierania Rozwoju Miasta i Gminy Zagórz.

Znaczącą rolę odgrywają w tej gminie organizacje mniejszości ukraińskiej, np. Związek Ukraińców w Polsce, stowarzyszenie i zespół folklorystyczny „Osławiany” (powstały w 1972 r). Społeczność ukraińska organizuje też największą w gminie kulturalną imprezę – Święto Kultury Ukraińskiej „Nad Osławą”, poświęconą tradycyjnemu folklorowi ukraińskiemu, lemkowskiemu i starorusińskiemu.

Od 1994 r., czyli od reformy w szkolnictwie, działają w Zagórzku dwa gimnazja, w jednym z nich od 2001 r. prowadzona jest nauka języka ukraińskiego.

Życie kulturalne i społeczne wszystkich Zagórczan, bez względu na ich przynależność narodową i religijną, koncentruje się w Miejskim Ośrodku Kultury, który prowadzi w terenie sieć świetlic i bibliotek.

*Opracowała
Hanna Bojar*

Krótką charakterystyka granic wschodnich III RP

Granicę wschodnią III RP stanowią obecnie granice z czterema państwami sąsiednimi: Federacją Rosyjską (Obwodem Kaliningradzkim), Republiką Litewską, Republiką Białorusi oraz Ukrainą. Granica ta liczy blisko 1300 km.

Usytuowana na północnym wschodzie granica z Obwodem Kaliningradzkim (232 km) przebiega równoleżnikowo przez tereny leśne i pagórkowate Pojezierza Mazurskiego, gęsto pokryte siecią komunikacyjną i osadniczą. Przecinając Puszcę Romnicką, dochodzi do granicy z Republiką Litewską (104 km), która z kolei skręca na południe i przecina Puszcę Augustowską. Granica z Republiką Białorusi (418 km) biegnie przez tereny gęsto zalesione i często podmokłe, o nielicznej infrastrukturze komunikacyjnej i rzadziej zaludnione. Na swym południowym odcinku granica ta pokrywa się z biegiem rzeki Bug. Na wysokości Sobiboru granica ta przechodzi w granicę z Ukrainą (535 km). Ten najdłuższy odcinek

nek granicy wschodniej RP po opuszczeniu nurtu rzeki Bug przecina łańcuch Roztocza i dolinę Sanu, a następnie biegnie w kierunku bieszczadzkich szczytów, ostro skręcając na zachód w rejonie Tarnicy.

Przedstawiony powyżej w skrócie przebieg granicy wschodniej RP właściwie nie zmienił się od czasu jej wytyczenia po II wojnie światowej. Zmieniły się natomiast zasadniczo zarówno charakter tej granicy, jak i pełnione przez nią funkcje.

Aż do końca lat 90. polską granicę wschodnią w całości stanowiła szczelna granica ze Związkiem Radzieckim. Proces jej delimitacji rozpoczęto już w 1943 r. w Teheranie, na pierwszej międzynarodowej konferencji koalicji antyhitlerowskiej. Przyjęto wówczas rozwiązanie oparcia tej granicy na tzw. linii Curzona (tj. linii rzeki Bug z włączeniem Białostoczczyzny, Suwalszczyzny oraz Rzeszowszczyzny do Polski) oraz zdecydowano o przekazaniu Królewca wraz z północną częścią Prus Wschodnich ZSRR. Dalsze uzgodnienia (w Jałcie, Poczdamie, na konferencjach moskiewskich czy w ramach prac Polsko-Radzieckiej Komisji Delimitacyjnej) wprowadzały jedynie nieznaczne zmiany do tych postanowień i koncentrowały się na szczegółach wytyczenia granicy w terenie. Niemniej w ich efekcie udało się Polsce uzyskać zachodnią część Puszczy Białowieskiej (jedyny odcinek leżący po wschodniej stronie linii Curzona) oraz drobne korekty granicy w okolicach Augustowa i Suwałk¹². Najdłużej strona polska zabiegała o przesunięcie na północ, ustalonej jednostronnie przez władze radzieckie granicy w Prusach Wschodnich. Stanowisko radzieckie było jednak nieugięte i podpisana 16 sierpnia 1945 r. umowa o polsko-radzieckiej granicy państwowej nie uwzględniła żadnego z polskich postulatów dotyczących tego odcinka granicy. Ostatecznie zagadnienie delimitacji i demarkacji granicy polsko-radzieckiej zakończono w 1957 r., gdy rządy PRL i ZSRR podpisały umowę o wzajemnej granicy państwowej¹³.

Przez cały okres PRL-u granica z ZSRR była jedną z najpilniej strzeżonych linii granicznych w Europie¹⁴. Funkcja ściśle izolująca, jaką gra-

¹² Szczegółowo proces ustalania przebiegu granicy polsko-radzieckiej opisuje Piotr Eberhardt. Por. *Polska granica wschodnia 1939–1945*, MON, Biuro Prasy i Informacji, Wyd. Edition Spotkania, Warszawa 1993.

¹³ Warto w tym miejscu wspomnieć o ostatniej korekcie granicy polsko-radzieckiej, którą przeprowadzono w 1951 r. Strona polska przekazała wówczas ZSRR obszar w okolicy Ustrzyk Dolnych w Bieszczadach, w zamian uzyskując Bełz i zachodnią, przedbużańską część dawnego powiatu sokalskiego. Por. J. Ślusarczyk, *Granice Polski w tysiącleciu (X–XX wiek)*, Wyd. A. Marszałek, Toruń 1993.

¹⁴ Por. S. Sadowski, *Polska granica wschodnia w okresie zimnowojennego podziału Europy w latach 1949–1989*, w: W. Wróblewski (red.), *Wschodnia granica Polski. Przeszłość i teraźniejszość*, Materiały z konferencji naukowej, Lublin.

nica ta wówczas pełniła nie tylko oznaczała jej niską przepuszczalność, ale też skutkowałą przerwaniem wielu powiązań funkcjonalno-przestrzennych, jakie łączyły tereny po obu stronach granicy (np. w Prusach Wschodnich, na Lubelszczyźnie i Podkarpaciu). Sytuacja ta doprowadziła do zubożenia i upadku wielu miast, zwłaszcza mniejszych, a w efekcie oznaczała nadanie terenom przygranicznym charakteru peryferyjnego.

Dopiero zmiany polityczno-ustrojowe przełomu lat 80. i 90. doprowadziły do otwarcia tej granicy i wprowadzenia małego ruchu granicznego. Rozpad ZSRR i ogłoszenie niepodległości przez sąsiadujące z Polską republiki Białorusi, Litwy, Rosji i Ukrainy ostatecznie przesądziły o zmianie jej charakteru i roli w nowym porządku europejskim. Granica z ZSRR stała się granicą z czterema niezależnymi i suwerennymi państwami – Federacją Rosyjską, Republiką Białorusi, Republiką Litwy i Ukrainą.

W latach 90. nastąpił proces całkowitej transformacji systemu patrolowania, kontrolowania i zarządzania tą granicą. Zorganizowano jednostki Straży Granicznej, zmodyfikowano i otworzono nowe przejścia graniczne oraz zmodernizowano infrastrukturę graniczną. Wprowadzono ruch bezwizowy i szereg nowych przepisów kontroli ruchu granicznego. Zmiany te przyniosły dynamiczny wzrost ruchu granicznego. W 1997 r. osobowy ruch graniczny na całym odcinku granicy wschodniej wynosił 29 mln osób, co stanowi wzrost o 74,3% w porównaniu do roku 1991¹⁵. Nawiązano też lokalną i regionalną współpracę przygraniczną, początkowo gospodarczą, stopniowo także społeczno-kulturalną i polityczną.

W drugiej połowie lat 90. dalsze zmiany charakteru granicy wschodniej i pełnionych przez nią funkcji następowały w ramach procesu akcyjnego, dostosowującego polskie prawodawstwo do standardów i rozwiązań unijnych¹⁶. W tym zakresie następowało swoiste uszczelnienie granicy, przygotowujące ją do przyjęcia europejskiego systemu Schengen. Oznaczało to nie tylko wprowadzenie unijnego reżimu kontroli granic, ale też nowych regulacji wizowych, azylowych oraz dotyczących uchodźców. Jednym z kluczowych elementów tego procesu było wprowadzenie 1 października 2003 r. obowiązku wizowego dla obywateli Federacji Rosyjskiej, Republiki Białorusi i Ukrainy i związana z tym likwidacja uproszczonego ruchu granicznego.

¹⁵ Por. *Sytuacja na granicy z Rosją, Litwą, Białorusią i Ukrainą. Informacja Komendy Głównej Straży Granicznej*, „Przegląd Rządowy” 1998, nr 9, s. 179–201.

¹⁶ Za początek tego procesu przyjąć można datę 20 marca 1997 r., kiedy to polski minister spraw wewnętrznych i administracji złożył w Brukseli memorandum rządu RP wyrażającym wolę dostosowania poziomu bezpieczeństwa na granicach zewnętrznych do obowiązujących w UE. Por. A. Misiuk, *Służby policyjne i graniczne w drodze do Europy*, w: *Polska droga do Schengen. Opinie ekspertów*, ISP, Warszawa 2001, s. 137–168.

Wraz z przystąpieniem Polski do struktur Unii Europejskiej 1 maja 2004 r. granica wschodnia (z wyjątkiem jej odcinka litewskiego) stała się najdłuższym odcinkiem nowej wschodniej granicy unijnej. I chociaż pełne przystąpienie do systemu Schengen planowane jest na rok 2007, już teraz granica ta odgrywa istotną rolę i stanowi poważne wyzwanie dla służb granicznych w walce z nielegalną imigracją, przemytem i międzynarodową przestępczością zorganizowaną.

Obecnie na całej granicy wschodniej RP funkcjonują 33 przejścia graniczne (drogowe i kolejowe). Do przejść o największej przepustowości zaliczyć należy: na granicy z Obwodem Kaliningradzkim – przejścia w Bezledach i Gronowie, z Republiką Litewską – przejście w Ogrodnikach, z Republiką Białorusi – przejścia w Terespolu i Bobrownikach, oraz na granicy z Ukrainą – przejścia w Dorohusku, Hrebennem i Medyce.

Ruch osobowy i towarowy na każdym odcinku tej granicy ma swoją specyfikę. Na granicy z Obwodem Kaliningradzkim dominuje ruch przygraniczny, w przeważającej mierze prowadzony przez drobnych handlarzy (tzw. mrówki), zajmujących się legalnym i nielegalnym handlem przygranicznym. Granicę z Republiką Litewską cechuje prowadzony na szeroką skalę tranzyt towarów między Europą Zachodnią a WNP. Ruch samochodów ciężarowych dominuje też na granicy z Republiką Białorusi (głównie tranzyt towarów do i z Rosji), a przygraniczny ruch osobowy jest tu zdecydowanie słabszy. Z kolei granicę z Ukrainą przekraczają głównie ludzie trudniący się handlem przygranicznym między województwami lubelskim i podkarpackim a zachodnimi obwodami po stronie ukraińskiej. Od lat na tym odcinku granicy notuje się też wysoką zorganizowaną przestępczość o podłożu migracyjnym. Ukraina nie tylko znajduje się na jednym z najważniejszych szlaków nielegalnej imigracji z Azji do Europy zachodniej, ale też sama jest poważnym źródłem nielegalnej imigracji¹⁷.

Łącznie w 2004 r. na granicy wschodniej przeprowadzono 33 mln odpraw w osobowym ruchu granicznym, co stanowiło spadek o 1,4% w porównaniu do roku ubiegłego¹⁸. Największy spadek ruchu osobowego miał miejsce na granicy z Republiką Białoruską, aż o 10%. Spadek w ruchu osobowym odnotowano też po 1 października 2003 r. na granicy z Ukrainą, chociaż od października 2004 r. ponownie zaczęto odnotowywać wzrost przekroczeń tej granicy. Z kolei na granicy z Federacją Rosyjską ruch graniczny w porównaniu do całego roku 2003 wzrósł aż o 13,4%.

¹⁷ Szczegółowe charakterystyki poszczególnych odcinków granicy wschodniej przedstawia B. Cichocki. Por. *Wschodnia granica zewnętrzna rozszerzonej Unii Europejskiej*, „Prace OSW” 2004 nr 14, s. 5–25.

¹⁸ Przedstawione dane pochodzą z danych statystycznych, przedstawionych przez Straż Graniczną. Por. <http://www.sg.gov.pl/informacje/index.asp?id=4.htm> (28 kwietnia 2005).

W odniesieniu do nielegalnego przekraczania granicy wschodniej w roku 2004 odnotowano spadek o blisko 11% w stosunku do roku ubiegłego. Łącznie zatrzymano 1085 osób, z czego blisko 85% stanowili cudzoziemcy. Przy czym najliczniejszą wśród nich grupą byli Ukraińcy (blisko 30%), następnie Chińczycy i Pakistańczycy.

Warto także zauważyć, że w porównaniu do roku 2003 odnotowano niewielki wzrost ilości zatrzymanych grup przestępczych, zajmujących się nielegalną imigracją – z 46 w 2003 r. do 50 w 2004 r. Spadła natomiast o ponad 27% łączna wartości wykrytego przemytu towarów akcyzowych.

Dane dotyczące ruchu osobowego oraz wykrywanych przestępstw granicznych pozwalają stwierdzić, iż proces uszczelniania granicy wschodniej, dostosowujący ją do przejmowania funkcji zewnętrznej granicy UE trudny jest jeszcze do oszacowania. Dopiero w dłuższej perspektywie okaże się na ile nowe regulacje i procedury graniczne okażą się skuteczne dla zwalczania zorganizowanej przestępczości międzynarodowej, nielegalnej imigracji i przemytu towarów, a na ile stanowią będą jedynie barierę dla swobodnego przekraczania granicy przez tzw. zwykłych obywateli, w szczególności mieszkańców pogranicza.

Opracowała
Monika Trojanowska-Strzęboszewska